

Petar MARKOVIĆ*

EVROPEIZACIJA EVROPE: POTRAGA ZA POSTNACIONALNIM IDENTITETOM

1.

Dvije decenije od stupanja na snagu Mastroškog ugovora, kojim je, kako je tada nedovoljno informisanim Evropljanima pojasnio Žak Delor, ne samo stvoreno zajedničko tržište, već i Evropska unija kao politička zajednica, debata o evropskom identitetu još uvijek traje. Od tada se pitanje evropskog identiteta, kao preduslova političke lojalnosti Evropljana organizaciji koja natkriljuje njene države-članice, postavlja ne samo kao filozofsko već i praktično pitanje. Sada, kada je zaživljavanjem Lisabonskog ugovora Unija u političkom smislu zakoračila u punoljetstvo, istraživači ustavne arhitekture EU, demokratske političke kulture i savremenih teorija građanstva raspolažu s dovoljno teorijske i empirijske građe da bi raspravu o evropskom identitetu preselili sa polja „suštinski spornih pojmova” politike na teren relevantnosti teorije za praksu.¹

Evropejstvo i evropski identitet tema su kojom se Evropska zajednica / Evropska unija bavi četiri decenije. Pojavila se početkom sedamdesetih godina kada se shvatilo da Unija postaje sve složenija i prisutnija u životima Evropljana, te da će porast njenih nadležnosti u budućnosti zahtijevati da ona bude prihvaćena od strane građana. Drugim riječima, tvorci evropskog projekta sve su više uviđali da problem evropskog identiteta ne predstavlja samo problem porijekla, istorijske svijesti i osjećanja pripadnosti, već da je riječ o pita-

* Mr Petar Marković, asisten, Humanističke studije, UDG

¹ Ovdje će o praktičnim politikama Evropske unije biti riječi samo marginalno i u svrhu ilustracije osnovne teme. Povremena analiza političke prakse važna je kako bi se pokazao raspon strategija izgradnje identita u EU. Bez obzira na to, glavni fokus rada nije pregled prakse onoga što je Evropska unija do sada učinila na planu podsticanja evropskog identiteta, iako je ovo pitanje daleko od nevažnog.

nju legitimiteta Evropske unije u očima njenih građana.² Prvim proširenjem i prvom ozbiljnijom institucionalnom reformom Zajednice 1973. godine, započeo je period razvoja „institucionalnog legitimiteta”, a sa tim i debata o posebnom evropskom identitetu. *Deklaracija o evropskom identitetu*, donjeta iste godine, reprezentativan je primjer ovog zaokreta. U njoj se ističe značaj suživota „različitosti kultura” i „zajedničkog nasljeđa”. Međutim, pored ovih kulturoloških elemenata, ona takođe postulira vladavinu prava, predstavničku demokratiju, socijalnu pravdu i poštovanje ljudskih prava kao „temeljne činioce evropskog identiteta”.³ Kao što ću nastojati da pokažem u nastavku rada, te su se vrijednosti, iako su u početku bile ne više od pukih floskula, vremenom iskristalisale kao noseći stubovi političke kulture u EU. Malo je službenih dokumenata i akademskih tekstova iz tog perioda koji će u šumanovskom duhu jasnije trasirati namjere neimara EU o izgradnji evropskog identiteta kao izvještaj koji je Leo Tindemans predstavio Evropskom savjetu 1975. godine. On se zalagao za postepenu transformaciju „Evrope tehnokrata” u „Evropu naroda” kroz „konkretne primjere solidarnosti u svakodnevnom životu”.⁴ Leo Tindemans je bio prvi u nizu onih koji su tražili da EZ postane „mnogo otvorenija ka građanima pokretanjem novih politika i programa koji su imali za cilj da se obrate javnosti koja je postajala sve apatičnija prema integraciji”.⁵ Aktuelnost identitetskih rasprava u Uniji varirala je u zavisnosti od dinamike koju je diktirala dnevna politika i tempo razvoja EU. Iako je začeta prije četrdeset godina, rasprava o evropskom identitetu ne jenjava ni danas.

Akadska se zajednica nije odmah zainteresovala za ovu problematiku. Ipak, stalno se širio broj istraživača evropskog identiteta. Najrazličitiji radovi na ovu temu koriste kvalitativne i kvantitativne metode i metodološke pristupe, pozitivističke i interpretativne epistemološke pretpostavke o identitetu i, unutar svake od tih kategorija, upečatljiv niz različitih škola mišljenja o evropskom identitetu. Među tim mnoštvom pristupa, pored *ustavnog patriotizma*

² T. Majer, *Identitet Evrope: Jedinstvena duša Evropske unije*, Albratos plus/Službeni glasnik, Beograd, 2009.

³ Deklaracija o evropskom identitetu, Dostupna na: http://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/02798dc9-9c69-4b7d-b2c9-f03a8db-7da32/publishable_en.pdf (Poslednji put pristupljeno: 22. IV 2013)

⁴ Tindemansov izvještaj, Dostupan na: <http://www.fransamaltingvongeousau.com/documents/cw/CH1/13.pdf> (Prostupljeno: 22. IV 2013)

⁵ D. Dinan, *Menjanje Evrope – Istorija Evropske unije*, Službeni glasnik, Beograd, 2010, p. 155.

Jirgena Habermasa, *teorije evropeizacije*⁶ i *socijalkonstruktivizma*⁷ imale su najviše uticaja na shvatanja autora ovih redova o tome kako bi „Evropa mogla da preoblikuje duboko usađena [tradicionalna] shvatanja zajednice”.⁸ Šaroliki izdanci ovih teorija proteklih su godina ponudili brojne važne empirijske i teorijske nalaze o evropskom identitetu koji bi mogli biti veoma korisni za operacionalizaciju težnji administracije EU i mislilaca evroentuzijasta poput Habermasa. Ukratko, ovdje ću, oslonjen na to zaleđe, nastojati da ponudim zadovoljavajući odgovor na pitanje: zašto bi politički identitet Evropske unije trebalo utemeljiti na vrijednostima ustavnog patriotizma?

Predmet ovog rada je anatomija evropskog identiteta i pitanje da li bi on u opipljivijem i održivijem obliku mogao da se razvije u procesu dalje evropske integracije. Suviše se često, iako implicitno, pretpostavlja da produbljenje integracije automatski dovodi do ublažavanja međunacionalnih razlika i razmirica među državama članicama EU. Na isti se način odveć lako pretpostavlja da bi izgradnja Unije kao entiteta koji se kao legitiman prihvata od strane njenih građana nužno zahtijevala robusne i pozamašne načine izgradnje identiteta po prirodi ne previše različite od izgradnje identiteta nacionalnih država u modernoj političkoj istoriji. Međutim, držim da obje pretpostavke omašuju metu.⁹ Umjesto što se bavimo pretpostavkama, trebalo bi da postavimo pret-

⁶ Među brojnim definicijama evropeizacije, najobuhvatnijom se čini Radaelijeva. On pod evropeizacijom podrazumijeva „proces koji uključuje a) konstruisanje, b) difuziju i c) institucionalizaciju formalnih i neformalnih pravila, procedura, paradigmi politike, stilova „načina rada” i zajedničkih verovanjaj normi koje su prvo definisane i konsolidovane unutar političkog procesa EU a potom unete u unutrašnje (nacionalnog i subnacionalnog) diskursa, političke strukture i izbore javnosti”. Vidjeti: C. M. Radaelli, ‘Whither Europeanization? Concept Stretching and Substantive Change’, *European Integration online Papers* 4, 2000, p. 4.

⁷ Bitno je napomenuti da nije riječ o teorijama u strogom smislu. Prije je riječ o pristupima razumijevanju procesa, mehanizama i instrumenata identifikacije, te su zato ovdje značajni.

⁸ J. T. Checkel, P. J. Katzenstein (ed.), *European identity*, Cambridge, 2009, p. 9.

⁹ Ovakve greške spadaju u vrlo čestu pojavu među istraživačima koji ga, nošeni predbjeđenjima o prirodi nekog identiteta ili identitu uopšte, uzimaju zdravo za gotovo, pretpostavljajući da se sastoji iz određenog niza osobina, a pritom potpuno zanemarujući mehanizme kojima se on kristalizuje u stvarnosti. Prema riječima Brubakera i Kupera, oni brkaju identitet kao kategoriju prakse i kao kategoriju analize. Mada se ne može pisati o identitetu bez upućivanja na njegove definicione karakteristike, nada je autora da će dovoljno vjerno oslikati evoluciju identiteta kao društvene tvorevine. Više o evoluciji različitih upotreba pojma identitet (u političkoj praksi i u nauci) u: R. Brubaker, F. Cooper, *Beyond „Identity”, Theory and Society* 29, 2000, pp. 1–47. Dostupno na: http://www.sscnet.ucla.edu/soc/faculty/brubaker/Publications/18_Beyond_Identity.pdf (Poslednji put pristupljeno: 29. III 2013)

hodna pitanja o prirodi samog identiteta koji bi odgovarao Evropskoj uniji, a zatim da se upitamo može li ga i pod kojim uslovima dalja integracija ojačati.

Prije nego što se pokuša dati odgovor na ova pitanja, potrebno je (i) otvoriti raspravu davanjem opisa savremenog pristupa identitetima; (ii) opisati identitet koji bi odgovarao Evropskoj uniji. Nakon ovih polaznih metodoloških razmatranja, u drugom dijelu rada ispitaće se fenomen *postnacionalnog političkog identiteta*. Treći i četvrti dio baviće se prikazom identiteskih strategija kojima se Evropska unija služila do danas. Pošto se ukazalo na razloge zbog kojih je stavljanje težišta na prve dvije strategije u identitetskoj politici Unije pogrešno, preći će se na nešto obimniju analizu Habermasove koncepcije postnacionalnog identiteta i ustavnog patriotizma kao okvira za njegov razvoj u Evropskoj uniji. U posljednjem dijelu rada, pokušaću da rekonceptualizujem prethodno izvedenu Habermasovu strategiju iz socijal-konstruktivističke perspektive. Osnovni obzir kojim ću se rukovoditi kroz rad biće da ne izgubim iz vida refleksivnu prirodu identiteta i da ukažem u kojem smislu strategije izgradnje evropskog identiteta iz prakse griješe u tome. No, prije nego što krenem tim putem, osvrnuću se na sam fenomen identiteta.

2.

Identitet je kao predmet interesovanja u društvenim naukama zauzeo prestižno mjesto kada su izandale kategorije i koncepti koje je iznjedrilo industrijsko društvo izgubili svoj društveni značaj i heurističku moć. Kulturni je obrt u društvenu stvarnost i nauke uveo „identitetsku revoluciju”,¹⁰ a čini se da smo mi, kao društvena bića i posmatrači društvenog života, postali opsjednuti samopropitivanjem i samoostvarenjem – tragajući za najrazličitijim uputstvima koja bi bila kadra objasniti nam vlastiti odraz u ogledalu. Zato je, od šezdesetih godina prošlog vijeka do sada, ovaj sveobuhvatni pojam, nadajući se kao sredstvo određenja ličnosti pojedinca ili grupe kojoj on pripada, bilo ona etničko, klasno ili političko, došao u opasnost da se sasvim kompromituje.¹¹ Međutim, kako je već istaknuto prilikom kratkog objašnjavanja načina na koji je problematika identiteta ušla u žižu pažnje evropskih studija i politike, u to isto vrijeme, društvena potreba za diskurzivnim razmatranjem identiteta pokazala se nezajazljivom – „kako svaki društveni identitet čini određeni svje-

¹⁰ R. Knežević, *Politička kultura*, CANU, Podgorica, 2012, p. 327.

¹¹ A. Grosser, *Les identités abusives*, Le Monde, 28 January 1994, navedeno prema: Radule Knežević, *op. cit.*, p. 324. Takođe vidjeti: Žan-Klod Ruano-Borbalan, *Izgradnja identiteta, Identitet (i) – Pojedinac, grupa, društvo*, Clio, Beograd, 2009, p. 26.

tonazor, višestruki identitet znači više perspektiva, od kojih svaka dopunjuje uvide i ispravlja nedostatke ostalih¹². Ključni nalaz obimne literature o identitetu je da je on, zapravo, konstrukt. U savremenim društvima, društveni i politički akteri konstruišu kolektivne identitete iz dostupnih kulturnih resursa. Kolektivni identiteti nijesu prosto dati, već poprimaju oblik društvenog projekta i tako su podobni za modelovanje i prenosivi na druge.¹³ Ovo samo naizgled trivijalno shvatanje do kojeg se došlo, a za koje je umnogome zaslužan socijalni konstruktivizam o kojem će biti više riječi na samom kraju rada, bilo je od ogromnog značaja za naše savremeno samorazumijevanje. Ono je zadalona konačni udarac onoj vrsti primordijalnog ili esencijalističkog pristupa identitetu u nauci i svakodnevnom životu prema kojem se pojedincima valja pripisati, dati identitet (u čemu oni svojom voljom ne učestvuju), a kojim se bez ostatka može objasniti njihovo ponašanje. Danas, vodeći računa da izbjegavaju da se vode apriornim ubjeđenjima o pripadajućim identitetima, istraživači identiteta razumiju da su identiteti konstruisani, sporni i osporljivi, skloni promjenama i promjenljivi i temeljno ambivalentni. Pri tome, prihvata se da pojedinci mogu baštiniti više od jednog identiteta u odnosu na pripadništvo različitim socijetalnim grupama. Preciznije, sada se široko prihvata da osobu ne određuje samo jedan temeljni modus pripadanja – etnički, rodni, ideološki ili klasni. Višestrukost identiteta je u najvećoj mjeri danas notorna činjenica koju je teško osporiti.

Dakle, nakon „kulturnog obrta”, savremeno samorazumijevanje, bilo individualno ili kolektivno, evoluiralo je od statičnog i fiksnog, objektivnog i datog, do fluidnog,¹⁴ relacionog,¹⁵ višestrukog i preklapajućeg¹⁶ i, konačno, eksperimentalnog.¹⁷ Ova kakofonija osobina, koja se mora imati u vidu prili-

¹² B. Parekh, *Nova politika identiteta*, Politička kultura, Zagreb, 2008, p. 26.

¹³ M. Castells, *The Rise of the Network State, Volume 1: The Information Age*, Blackwell, Oxford, 1996.

¹⁴ Z. Bauman, *Identity*, Polity Press, Cambridge, 2004.

¹⁵ Identitet se tiče odnosa Sopstva i „Drugog” u kojem se svijest o sopstvu konstituiše simboličkim međama koje razdvajaju „nas” od stranaca. Šmitovski, identitet se bazira na odnosu razlike i zato postoji u relacionom kontekstu. Vidjeti: G. Delanty and C. Rumford, *Rethinking Europe: Social Theory and the Implications of Europeanization*, Routledge, London, 2005, p. 51.

¹⁶ *Ibidem*, pp. 51–52

¹⁷ Holmes, D. R, Experimental identities (after Maastricht), in: Checkel, J. T. and Katzenstein, P. J. (ed.), *op. cit.* pp. 52–81. U citiranom radu, Holms tvrdi da su narodi u Evropi u konstantnom previranju između liberalnih (otvorenih i građanskih) i iliberalnih (integralno-nacionalističkih) registara identiteta. Ovi potencijalno opasni eksperiment sa identite-

kom razmatranja ove teme, obavezuje da se utvrdi jasna i što preciznija anatomija evropskog identiteta.

Temeljna dihotomija koju treba uvesti prije dublje analize evropskog identiteta jeste razlika između „punog” (*eng. thick*) i „tankog” (*eng. thin*) identiteta. Ovaj je par vjerovatno prvi put iskoristio Majkl Volcer,¹⁸ a od tada je obilato korišćen u vezi sa evropskim identitetom. „Puni” se identitet uglavnom odnosi na duboko ukorijenjene kulturne identitete „natopljene” emotivnim i afektivnim nabojem. Tipično za nacionalni identitet, ovo shvatanje podrazumijeva da je uticaj identiteta na pojedinca toliko snažan da se od istog može pobjeći jednako kao što se može napustiti vlastita sijenka.¹⁹ Zato je ovo razumijevanje identiteta često esencijalističko. Sa druge strane, „tanki” identitet predstavlja labaviju vrstu pripadanja koja u znatnoj mjeri zavisi od stepena ispunjenosti potreba koje postavlja sam subjekt identifikacije. Zato se ova forma identiteta postiže diskurzivno i procesualno. Ona je inkluzivnija i normativno manje zahtjevna.

Ova dva vida identiteta važe uopšteno i načelno i zato su oni nužno relacioni i nedovoljno jasni. Kako bi se pojasnile tačke na različitim krajevima ose mogućeg intenziteta identiteta, sada ćemo preći na razmatranje njegovog sadržaja.

Za početak, važno je da se ovdje posebno naglasi epistemološka i normativna neophodnost da se „tanko” evropejstvo građana Unije u oblasti političke teorije i evropskih studija analizira kao *politička* forma identiteta spram mnoštva „punih”, *kulturnih i komunitarnih* oblika nacionalnih identiteta. Ti nacionalni identiteti zasnovani su na bogatim tradicijama mitopoeze i etnokulturne solidarnosti u državama članicama. Ovaj je rad, ipak, situiran onkraj sada već klasične literature o nacionalnom identitetu²⁰ i bavi se političkim identitetom kao

om, ovaploćeni ekstremno desničarskim šovinističkim pokretima širom Evrope mogli bi da se riješe efikasnijom nadnacionalnom politikom EU koja bi bila u stanju da odgovori na problem novijih generacija Evropljana.

¹⁸ M. Walzer, *Thick and Thin: Moral Argument at Home and Abroad*, Notre Dame University Press, Notre Dame, 1994.

¹⁹ Poređenje je namjerno. Čitaocima se preporučuje veoma interesantan prikaz protokafkijanskog romana Šamisoa, francuskog emigranta u Njemačkoj u Napoleonovo doba, o čovjeku koji biva napušten od strane svih prijatelja i poznanika kada se shvati da je on izgubio svoju sjenu. E. Gelner koristi ovu analogiju sa nacionalnim identitetom u: E. Gelner, *Nacije i nacionalizam*, Matica Srpska, Novi Sad, 1997, p. 18.

²⁰ U najreferentnije svakako spadaju: J. Plamenatz: *Two Types of Nationalism*, in: Eugene Kamenka (ed.): *Nationalism: The Nature and Evolution of an Idea*, Australian National University Press, Canberra 1973, pp. 22–37; B. Anderson, *Imagined communities*, Verso, London, 1991; E. J. Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam od 1780: Program, mit, stvarnost*, Filip Višnjić, Beograd, 1996; E. Gelner, *Nacije i nacionalizam*, op. cit.; A. D. Smit, *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1998.

kategorijom koja je distinktna. Mada se ponekad ova dva identiteta poklapaju (u slučaju nacionalne države), neophodno ih je razlikovati. To je posebno značajno kako bi se izbjegla „kulturalistička greška”,²¹ tj. sklonost da se identitet članova političke zajednice isključivo svede na njihova zajednička kulturološka svojstva. Ovo ne stoga što je kultura loša po sebi, već zato što je etnokulturno razumijevanje identiteta tendencijski zatvoreno, ekskluzivno i zato nepodobno za konstrukciju zbirnog identiteta pripadnika 27 država-članica i Evropske unije kao forme višeslojne političke zajednice. Upravo suprotno, ovdje se nastoji pokazati da je, u određenoj mjeri, moguće opstajanje posebne forme političkog identiteta paralelno sa kulturnom raznolikošću i uprkos njoj. Kako to socijalnkonstruktivisti uobičajavaju da kažu, međuigra ta dva identiteta igra je pozitivnog zbira.

Dakle, identitet građana Unije moguć je samo kao politički identitet. On se može definisati kao „skup političkih vrijednosti i principa koje prepoznajemo kao svoje i u čijem dijeljenju se osjećamo dijelom političke grupe ili entiteta.”²² Ova definicija odlično odgovara Evropskoj uniji iz najmanje dva razloga. Prvo, ona je kongruentna sa Renanovom idejom „svakodnevnog plebiscite (*plébiscite de tous les jours*)”,²³ klasičnim izrazom onoga šta bi identitet političke zajednice trebalo da bude. Istorijska pripadnost za Renana nije samo data; ono što vezuje građane i sunarodnike u zajednicu jesu zajedničke dužnosti koje proističu iz članstva i učestvovanja u političkom životu. Ovom se svakodnevnom praksom obnavlja volja za suživotom u zajednici. Drugo, istakavši članstvo u „političkoj grupi ili *entitetu*” (naglasio P. M.), F. Čeruti svjesno daje određene političkog identiteta pod koje bi mogla da se podvede Evropska unija kao politički sistem koji prevazilazi državu-naciju.²⁴

²¹ U potpunosti sam saglasan sa Kjarom Botići koja prilikom svoje elaboracije koncepte kulturalističke greške naglašava da kulturalističke redukcije ove vrste dovode u zabludu ne samo zato što različite grupe mogu dijeliti osjećanje privrženosti nekoj političkoj zajednici uprkos radikalnim kulturnim razlikama među njima; takva svođenja su problematična i zato što impliciraju da je homogenizacija nužna za stabilnost društva. Vidjeti: C. Bottici, *Myths of Europe: A Theoretical Approach*, *Journal of Educational Media, Memory, and Society*, Volume 1, Number 2, Autumn 2009, pp. 9–33.

²² F. Cerutti, *Political Identity of the Europeans*, Thesis Eleven 2003, Number 72, p. 27. Dostupno na: <http://the.sagepub.com/cgi/content/abstract/72/1/26> (Pristupljeno: 18. III 2013).

²³ Renan, E., *Qu'est-ce qu'une Nation?*, Calmann-Levy, Paris, 1882.

²⁴ Začuđujuća priroda EU i njenog ustavnog poretka nije tema ovog rada. Ipak, vrijedno je ovdje pomenuti da više uticajnih autora iz oblasti ustavnog prava, poput Urliha Projsa, namjerno bira da EU označi upravo kao politički entitet kako bi izbjegli naporene rasprave o tome je li riječ o političkoj zajednici u punom smislu sa dovoljno jakim horizontalnih vezama solidarnosti ili ne. Projs Evropsku uniju naziva *Paktom (Bund)* – više od konfederacije – manje od federacije.

Ovako definisan, politički identitet zahtijeva dodatnu elaboraciju. Ovdje se uvažavaju dvije njegove dimenzije. Jedna podrazumijeva način na koji „političko djelovanje i ustanove doprinose procesima individualne i kolektivne *identifikacije* i diferencijacije”, a druga način na koji „ti procesi identifikacije omogućavaju *lojalnost* političkoj zajednici” (izvorni kurzivi).²⁵ Mada se veoma često združeno razmatraju, identitet i lojalnost predstavljaju analitički nezavisne kategorije i važno ih je ne miješati da bi se evropski identitet ispravno oslikao. Na kraju, i Ćeruti i Kastiljone prave razliku između uloge *političkog djelovanja* (horizontalna ravan) i *političkih institucija* (vertikalna ravan) u procesu izgradnje identiteta. Prva ravan se tiče polja spontanog interagovanja i održavanja pojedinaca i grupa u civilnom društvu i tu se stvara *identitet kao proces*. Druga, sa političkim institucijama u svom središtu,²⁶ predstavlja put nastanka *identiteta kao projekta*²⁷ – gdje se nastoji upravljati stvaranjem poželjnog identiteta. Ovaj način stvaranja identiteta se u teoriji i praksi uglavnom percipira kao elitistički i tehnokratski i, svakako, udaljen od svog izvora legitimnosti. Takav je i tipičan pogled „odozdo”²⁸ na evropski projekat, na primjer. Zato će u ovom radu više pažnje biti posvećeno procesualnosti evropskog identiteta kao okviru za otkrivanje mogućnosti formiranja izvorne pripadnosti građana Uniji. Ovakav identitet bi, u idealnom smislu, proisticao iz imaginarijuma, svjetonazora i referentnih okvira koji nastaju u intersubjektivnom kontekstu diskurzivnih praksi i neokrnjenih rasprava u javnoj sferi.

Sva do sada navedena razlikovanja – između (a) snažnog i slabog identiteta i (b) političkog i kulturnog identiteta; između njihovih različitih dimenzija u vezi sa (c) identifikacijom i lojalnošću, i (d) ulogom političkog djelovanja i političkih ustanova – u sljedećem dijelu rada služiće kao kriterijumi za ocjenu uspjeha identitetskih strategija prisutnih u Evropskoj uniji proteklih decenija.

²⁵ Cf. Castiglione, D., *Political Identity in a Community of Strangers*, in: Checkel, J. T. and Katzenstein, P. J. (ed.), *op. cit.*, pp. 30–31.

²⁶ Bez ukorijenjivanja u zajedničkim institucijama, napominje Ćeruti, samoidentifikacija građana Evrope kao Evropljana i dalje, u najboljem slučaju, ostaje društvena pojava bez izgleda da se petrifikuje u području političkog. F. Cerutti, *op. cit.*, p. 29.

²⁷ Zapravo jedna od najvažnijih novijih zbirki tekstova na ovu temu, Ćekelov i Kacensajnov *European Identity*, podijeljena je upravo na djelove tih naziva. Uporediti: Checkel, J. T. and Katzenstein, P. J. (ed.), *op. cit.*

²⁸ H. Walkenhorst, *Constructing the European identity – Trap or gap? European integration between Community-building and Path-dependency*, *Limerick Papers in Politics and Public Administration*, 2008, No. 1, p. 4.

3.

Poslije više od 60 godina EU integracija, 200.000 strana zakona i propisa, više sukcesivnih dopuna i revizija osnivačkih ugovora, izgradili smo Evropsku uniju bez Evropljana. Primamljivost evropskog političkog identiteta leži u mogućnosti da je on „karika koja nedostaje” kako bi se dovršila gređavina Unije, dostigao njen *finalité politique*. S druge strane, neuspjeh da se utemeli evropski politički identitet, kako se u radu tvrdi, nije samo posljedica *sui generis* karaktera Unije, već i ograničenog opsega identitetskih strategija koje su do sada korišćene. Težište mog doprinosa ovom našem koračanju kroz lavi-rinte identiteta vidim u tome:

- da se ispituju dosadašnje identitetske strategije Evropske unije;
- da se formuliše identitetska strategija „ustavnog patriotizma” kao optimalan postnacionalni okvir za sliku evropskog identiteta;
- da se ukaže na neophodnost prilagođavanja takve strategije *statusu quo* nakon Lisabonskog ugovora.

Prva je strategija *neofunkcionalistička i liberalna*. Ona traje još od Rimskih ugovora. Njena intelektualna istorija seže još dalje u prošlost, sve do funkcionalizma Dejvida Mitranija.²⁹ Ona počiva na logici da će se do „sve tješnje unije evropskih građana” doći putem ekonomske integracije. Kako bi istovremeno umirila evroskeptike i svoju savjest, Unija se kroz svoju istoriju najduže naivno nadala da će se do tog Hasovog „političkog preliivanja” spontano doći kada ekonomski prosperitet probije branu ljubomorno čuvanih nacionalnih suvereniteta. U izvjesnom smislu, ova strategija nije ostala bez uspjeha. Prošle godine, Eurobarometar je utvrdio da je kod najvećeg dijela anketiranih Evropljana upravo euro prepoznat kao jedan od najuspješnijih simbola evropskog identiteta.³⁰ Statistika, međutim, zavarava. Komentarišući ekonomsku krizu, Timothy Garton Ash je konstatovao da je euro jedva spašen, a krhki Evropljanin skoro pa uništen.³¹ Nemoguće je iz ekonomskog interesa spontano i bez političkog čina konstruisati identitet. Na jednoj strani, racionalni interes i funkcionalni pritisci uspjeli su da dovedu do promjene ponašanja političkih

²⁹ D. Mitranij, *The Functional Theory of Politics*, London 1974.

³⁰ Prema ovom istraživanju, „sloboda kretanja, rada i studiranja bilo gdje u EU” se nalazi na prvom mjestu sa 42%, a zajednička valuta na drugom sa 35%. Eurobarometer 78, Public Opinion in the EU – Autumn 2012. Dostupno na: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb_78/eb_78_first_en.pdf.

³¹ Timothy Garton Ash, The euro survives, but where are the Europeans?, *The Guardian*, 28 March 2013. Dostupno na: <http://www.theguardian.com/commentisfree/2013/mar/28/euro-survives-europeans-currency-nations> (Poslednji put pristupljeno: 02. V 2013).

elita i okrenu ih u pravcu temeljnog produbljivanja ekonomskih i ograničenog produbljivanja političkih integracija. S druge strane, nesporno je da su vladajuće elite u državama-članicama proteklih decenija mahom pružale otpor procesima političkog preliivanja od evropskog tržišta ka izgradnji političke zajednice. Drugačije, „izgrađivanje Evrope pod neizdrživim pritiskom ekonomskih sila i po logici koja je danas planetarnih razmjera, mjesečarski, nije projekat koji će bilo kome uliti entuzijazam”.³² Čak i da brojke daju snažniju podršku pretpostavkama ove strategije, nemoguće je sagraditi takav kolektivni identitet kao puku agregaciju pojedinačnih onih među nama koji baštine evropsku dimenziju svog ličnog identiteta. Dakle, logičan je zaključak u neofunkcionalističkom stilu – *identitetsko preliivanje* se nije niti se može spontano dogoditi.

Identitet koji bi se mogao razviti iz gore opisanih ekonomskih procesa bi, u najboljem slučaju, mogao biti veoma slab i tanak, instrumentalan i na interesima zasnovan osjećaj evropejstva jednog *homo economicusa*. Redukujući sveukupnost ljudi u svom djelovanju na tržišne interakcije i često ne razlikujući identitet od lojalnosti političkom sistemu, Ernst Has i drugi neofunkcionalistički autori smatrali su da bi jedna varijanta teorija elita trebalo da zauzme povlašćeno mjesto u istraživanju razvoja evropskog identiteta. Nastavak evropske integracije i produbljenje zajedništva u Uniji za njih stvar je političkih elita.³³ Ostatak stanovništva činio im se ili nedovoljno zainteresovanim ili nesposobnim da efektivno doprinese ovom projektu. Iz današnje perspektive, jasno je zašto je ovo stanovište prevaziđeno. Nastojanje da se pozitivni evropski identitet ekstrapolira iz horizontalnih ekonomskih interakcija lišenih bilo kakvog političkog konteksta pokazalo se beznadežnim.

Druga strategija može se nazvati *pseudonacionalnom*. Stvarajući evropsko građanstvo kao dopunu državljanstva,³⁴ EU je paralelno radila na osmišljavanju svog identiteta. Od neobavezujućih deklaracija izvještaja do kodifikacije u

³² E. Lorenzo, *Razočarana Evropa: Prilozi za jednu evropsku mitologiju*, Biblioteka Arhipelag, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011, p. 237.

³³ A. Follesdal, Normative Political Theory and the European Union, *Handbook of European Union Politics*. K. E. Jorgensen, M. A. Pollack & B. Rosamund (eds.), Sage, London, pp. 317–335.

³⁴ Kao što je poznato, građanstvo Evropske unije podrazumijeva: pravo slobodnog kretanja i prebivališta na teritoriji EU; aktivno i pasivno biračko pravo, to jest da biraju i da budu birani kao kandidati na lokalnim izborima i izborima za za Evropski parlament bez obzira na to u kojoj državi članici imaju prebivalište; pravo pristupa dokumentima Evropskog parlamenta, Evropske komisije ili Evropskog savjeta pod određenim uslovima (Član 22 UFEU); kao i pravo na diplomatsku i konzularnu zaštitu u drugoj državi izvan EU (Član 23 UFEU).

Ugovorima, briselska birokratija nastojala je da se legitimizuje putem evropske zastave, himne, šetajuće prijestonice kulture, osporavane kulturne politike i pseudodržavnih insignija. Sva nastojanja da se umanjí simbolički deficit Unije i sve teorije koje podržavaju takve kulturne politike, nijesu se pokazali uspješnim jer su zasnovani na modelu koji ne odgovara nadnacionalnoj i *sui generis* prirodi EU. Bez obzira na nepostojanje zajedničkog jezika, obrazovnog sistema i medija, ova nastojanja nijesu nužno suštinski različita od prethodnih pokušaja državnih elita da stvore nacionalne identitete, premda su znatno fluidnija.³⁵ Upravo zbog nedostatka ovih mehanizama za izgradnju identiteta, kao i resursa za oblikovanje političke kulture, beskrajno kulturno raznovrsnija EU nije uspjela u onome u čemu njene prethodnice, države, jesu. Ovi pokušaji i te kako podsjećaju na strategije konstruisanja identiteta primordijalnog i esencijalističkog tipa koje su vršile nacije-države. Ako devetnaestovjekovni pokušaji „od vrha ka dolje” nijesu bili ništa više od onoga što je Gellner opisivao kao „izmišljanje nacionalnog identiteta”, onda na kulturi bazirana strategija briselskih elita može biti nazvana *izmišljanjem nadnacionalnog identiteta*. Vrlo neuhvatljivi moto „Ujedinjeni u različitosti”, koji je u suštini ispražnjen od stvarnog značenja,³⁶ poslužio je kao pokretač i denominator svih na zajedničku evropsku kulturu naslonjenih nastojanja izgradnje identiteta. S tim u vezi, često se može steći utisak da briselska administracija zaboravlja činjenicu da ovaj proces „od vrha ka dolje” ne može biti održiv bez jasne podrške transnacionalne javnosti, ili barem prećutne saglasnosti odozdo. Ovo je uistinu paradoks: u vremenu kad čak i najmoćnije države imaju sve manju kontrolu nad mehanizmima reprodukcije svog identiteta, Unija djeluje upravo kao da imitira takav pristup. Iako manje značajno za savremeno stanje stvari u EU, na kraju razmatranja ove strategije nije na odmet zapitati se u čemu bi uopšte bila korist zasnivanja Evropske unije na način analogan ranijem zasnivanju nacionalnih država u Evropi. Takav bi poduhvat morao proisteći iz jednog novog vida *nacionalizma*³⁷, podjednako neprihvatljivog kao oni koji su tokom vjekova dovodili do sukoba i mržnji među narodima.

U smislu kriterijuma pomenutih na kraju prethodnog poglavlja, ono što proizilazi iz opisa pseudonacionalne strategije jeste, prije svega, da i evroskep-

³⁵ Delanty, G. i Rumford, C., *op. cit.*, p. 55.

³⁶ O ambivalentnoj prirodi ovog motoa vidjeti više u: Delanty, G. i Rumford, C., *op. cit.*, pp. 56–66.

³⁷ U slučaju federalističkog scenarija u Uniji, potencijalno neinvazivni kosmopolitski nacionalizam koji je propagirao A. Gidens nije realna opcija. Više o njemu u: S. Ravlić, *Svjetovi ideologije, CID i Politička kultura*, Podgorica i Zagreb, 2013, pp. 182–183.

tici i evrofederalisti vjeruju u prikladnost tradicionalnih koncepata suverenosti i državnosti, prema kojima je za demokratiju neophodan čvrst, snažan ili „pun” identitet koji bi zacementirao političku zajednicu i omogućio političku pripadnost i solidarnost. Drugo, uvriježeno mišljenje na ovu temu, kako u literaturi o nacionalnom identitetu, tako i u onoj evrofederalističkoj, smatra da se takve veze mogu napraviti jedino povezivanjem ljudi putem kulturnih sredstava integracije – tj. zastupaju potrebu jakog kulturnog identiteta. Takav identitet je teško dostižan u izrazito kulturno raznolikoj Evropskoj uniji. Treće, s obzirom na to da je u ovakvoj perspektivi političko svrstavanje uvijek zasnovano na kulturnom aspektu međusobnog uvažavanja i priznavanja, ova strategija ne pravi razliku između procesa identifikacija sa nekom političkom zajednicom i političke pripadnosti istoj. Strategija tako pada u zamku koju sam ja ovdje nazvao „kulturalistička greška”.³⁸ Kad je god EU pokušala (pre) usmjeriti lojalnost Evropljana od država-članica ka Briselu putem epigonskih identitetskih politika, sukobila se sa istorijski značajno sedimentiranim lojalnostima državi-naciji.³⁹ Na kraju, ovoj su strategiji bile izuzetno sklone ka Briselu orijentisane političke elite, koje su je i gurale naprijed. Njen je cilj bio da stvori evropski *identitet kao projekat* koji nije naišao na odobravanje kod velikog broja stanovnika u državama Evrope. Ovaj linearni i projekat kreiranja identiteta „od vrha ka dolje” izgleda da je napušten usvajanjem Lisabonskog ugovora koji je sačuvao gotovo sve pravne norme sadržane u Ugovoru o Ustavu, dok se odrekao svih državnih insignija i simbola.

Ono što se da zaključiti iz ova dva kratka osvrta jeste da se realnost savremenih evropskih društava, nakon nekoliko decenija evropeizacije i znatnog stepena miješanja na svim nivoima, može okarakterisati kao postsuvereni politički poredak. Iz tog razloga, odnos nacionalnog i evropskog mnogo je refleksivniji nego što to kažu dvije strategije: postnacionalni identitet ne bi trebalo doživljavati kao politički neutralan antinacionalizam niti kao novu verziju stvaranja nacije na evropskom nivou. Kako je primijetio Edgar Morin, „te-

³⁸ *Supra*: p. 7. i fn. 20.

³⁹ Na pamet pada dugačka kontinentalna debata o ‘zajedničkom istorijskom naljeđu Evropske unije’ od Lakenske deklaracije o budućnosti Evropske unije 2001. godine do referendum o evropskom ustavu 2005. godine. Pored nje, posebno su zabrinjavajući desničarski pokreti u Evropi poput pokreta Marin le Pen u Francuskoj i Gerta Vildersa u Holandiji. Možda najopasniji je razvoj događaja u Mađarskoj gdje Viktor Orban ustavnim amandmanima u jednoj državi-članici uspostavlja integralni nacionalizam. Pitam se šta je od neuspjeha pseudonacionalne strategije više kumovalo tome? Je li to bila nesposobnost da amortizuje državne nacionalizme ili odgovornost za pojavu Volcerovih reakcionarnih tribalnih identiteta širom kontinenta zbog percepcije ugroženosti nacionalnih tradicija?

škoća da se misli Evropa sastoji se ponajprije u tome da se jedno misli u mnoštvu, a mnoštvo u jednom: *unitas multiplex*”.⁴⁰ Stvari su složenije nego što sugerišu epistemološki i ontološki sužene pretpostavke prve dvije strategije. Prema tome, postnacionalizam se mora tražiti u onom što je, prema mom mišljenju, treća značajna identitetska strategija.

Ustavni patriotizam Jirgena Habermasa nameće se kao alternativa prethodnim strategijama. Rođen „iz duha nemačke krivice”⁴¹, isprva je skovan i branjen od strane Dolfra Sternbergera 1979. godine, na tridesetogodišnjicu Savezne Republike Njemačke.⁴² Svoju zrelu i najpoznatiju formu ova koncepcija dobila je tokom velike historiografske debate (*Historikerstreit*) u Njemačkoj u drugoj polovini osamdesetih. Učestvujući u toj raspravi, Jirgen Habermas je ukazivao na neraskidivu vezu etnokulturnog razumijevanja nacije i nacizma. On se pribojavao da bi rehabilitacija pretpolitičkog, supstantivnog i metafizičkog shvatanja otadžbine, toliko tipična za njemačku tradiciju, od strane konzervativnih historičara tog vremena mogla imati dalekosežne posljedice. Suočen sa takvim izgledima, tvrdio je da Zapadna Njemačka, kao „posttradicionalno društvo” pod dubokim utiskom sjećanja na Holokaust, može samo da usvoji „postkonvencionalni i reflektivni” identitet⁴³ koji podstiče građane da stalno preispituju svoju nacionalnu tradiciju i akutno gaje skepsu u odnosu na afirmaciju istorijskih kontinuiteta.

⁴⁰ E. Morin, *Kako misliti Evropu*, Svjetlost, Sarajevo, 1989, p. 21.

⁴¹ Odmah po okončanju II svjetskog rata, u svojoj poznatoj knjizi *Pitanje krivice*, Karl Jaspers se zalagao za „rad na prošlosti” i suočavanje sa krivicom Njemačke u cjelosti sa zločinima počinjenim tokom njene nacističke ere kroz „slobodnu javnu komunikaciju”. On je bio prvi mislilac u poslijeratnom periodu da se pozabavi idejom individualnog i kolektivnog očišćenja nacionalnog identiteta i političke kulture. Detaljnije u: Jan-Werner Müller, *On the Origins of Constitutional Patriotism* in: Primoratz, I., and Pavković, A. (eds.), 2006. *Identity, Self-determination and Secession*, Aldershot: Ashgate Publishing, pp. 96–98. Ako bismo otišli malo dalje u prošlost, mogli bismo pronaći začetke ustavnog patriotizma u neokantivskim naporima Ernsta Kasirera da ubijedi njemačku javnost da su univerzalni principi u vajmarskom ustavu kompatibilni sa političkom tradicijom Njemačke. O ovoj zanimljivoj temi, vidjeti: J. Habermas, (1996). *The Liberating Power of Symbols: Philosophical Essays*, Dew, P. (Preveo na engleski), MIT Press, Cambridge 2001, pp. 1–29.

⁴² Miler navodi da je Sternberger po prvi put iznio ovu republikansku koncepciju odanosti ustavu otadžbine dvadeset godina ranije, 1959. godine. Njegova verzija ustavnog patriotizma predstavljala je na izvjestan način povratak prednacionalnom građanskom patriotizmu sa ciljem da se, između ostalog, demokratski poredak odbrani od neprijatelja demokratije. Kao takav, bio je u bliskoj vezi sa „militantnom demokratijom” koju je prvi osmislio njemački polititolog u egzilu, Karl Levenstajn tridesetih godina XX vijeka. Za više detalja, vidjeti: Müller, *op. cit.*, p. 100.

⁴³ *Ibid.*, p. 101.

Iako je ovaj pokušaj da se odmakne od pripisivanja inherentno etičkih vrijednosti etničkim entitetima na otvorenoj, inkluzivnoj i dinamičnoj ustavnoj i političkoj kulturi, koja će posredovati između univerzalističkih normi u ustavu i partikularističkih vrijednosti u kulturi – osmislio Njemaac na njemačkom jeziku i za Nijemce, on je, u posljednje vrijeme, uspješno ušao u teorije evropeizacije i uveden je u područje proučavanja EU i od strane samog Habermasa. Nakon što je uspostavio svoj koncept ustavnog patriotizma usidrenog u postnacionalnom identitetu, Habermas je sugerisao da bi operacionalizacija tog koncepta mogla produbiti evropsku integraciju i omogućiti funkcionalni evropski politički identitet.

Bilo bi nemoguće ovdje prikazati svu slojevitost ove ideje. I letimičan pogled na Habermasovu noviju bibliografiju o kopleksu postnacionalne političke konstelacije i ustavnog patriotizma otkriva vrlo intenzivnu djelatnost ovog „najvećeg Evropljanina”. U naizgled šarolikom i preširokom zahvatu Habermasovih istraživanja postoje tri njihova osnovna aspekta:

Prvo, okretanje od nacije ka državi. Uz to, identifikacija sa državom pretvara se u orijentaciju prema ustavu. Od druge polovine 20. vijeka, svjedoci smo tendencije koju Hana Arent naziva „dezintegracijom nacionalne države”⁴⁴, a Habermas „postnacionalna konstelacija”⁴⁵. Na djelu je slabljenje države-nacije kao jedine jedinice organizovanja političkog poretka. Hana Arent tu tendenciju naziva Uz to, na nivou nacionalne države slabe veze između države i nacije što za posledicu ima *rekonceptualizaciju identiteta* (nacionalni i postnacionalni), *građanstva (ethos i demos)*, *privrženosti* (koja se više ne temelji na tradicionalnim obavezama koje dugujemo otadžbini).⁴⁶ Habermasovim riječima, republikanizam se još jednom uspio odvojiti od svojih pretpolitičkih ko-

⁴⁴ H. Arendt, *Izvori totalitarizma*, Feministička izdavačka kuća, Beograd, 1998, p. xxv. Takođe pogledati: R. Bajner, Hana Arent i nacionalizam, Daša Duhaček i Obrad Savić (ur.), *Zatočenici zla: Zaveštanje Hane Arendt*, Beogradski krug, Ženske studije, Beograd, 2002, pp. 408–427.

⁴⁵ J. Habermas, *Postnacionalna konstelacija, Politički eseji*, Otkrovenje, Beograd, 2002.

⁴⁶ Iako bih se uzdržao tako hrabrog i isključivog iskaza, sklon sam da se usaglasim sa njegovom kritikom tradicionalnog Veberovog shvatanja političke obligacije: „zajednička politička borba na život i smrt” više ne predstavlja „poseban patos” potreban kao „izdržljiv politički temelj” života u političkoj zajednici u XXI vijeku. Razmislite na primjer o prigovoru savjesti, profesionalizaciji vojske, mirovnim pokretima i opadanju dominacije realizma u međunarodnim odnosima. To što više nismo spremni umrijeti za zajednicu nije lahmus papir nemogućnosti evropskog identiteta. To je dijagnoza svih savremenih političkih identiteta (Ovdje se referencira na: Maks Veber, *Privreda i društvo*, Prosveta, Beograd, 1976, u: Castiglione, D., *op. cit.*, u: Checkel, J. T. and Katzenstein, P. J. (ed.), *op. cit.* pp. 29–52).

rijena.⁴⁷ U nacionalnom i širem evropskom kontekstu, to posljeduje stavom da zajedničku „tanku” političku kulturu i identitet ne treba temeljiti na prethodno postojećoj homogenosti porijekla ili načina života, već na „konsenzusu postignutom u vezi sa asocijacijom slobodnih i jednakih građana koji prozilaži u krajnjoj instanci iz ustavne procedure koju priznaju svi”.⁴⁸ Tako Habermas može da primjeti da se goruća „evropska pitanja, npr. o reformi zdravstva, imigracionoj politici, ratu u Iraku, više raspravljaju u svjetlu načela pravednosti nego sudbine nacije.”⁴⁹ Ovaj rad je u saglasnosti sa njegovim mišljenjem da Evropska unija ima značajnu ulogu kao forum za procese preispitivanja vrijednosti prisutnih u političkim kulturama u pojedinim državama članicama, a kroz rešeto malog broja univerzalnih normi. Dakle, dok god je Unija sposobna da štiti norme i univerzalne vrijednosti sadržane u svojim osnivačkim ugovorima i dok god su one prepoznate kao bitna i neotuđiva od strane samih građana, EU može biti temelj racionalizovanog kolektivnog identiteta. Ugovor o Evropskoj uniji (UEU), baš kao i napušteni Ugovor o Ustavu⁵⁰, naglašava „Vrijednosti Unije”:

Unija se zasniva na vrijednostima poštovanja ljudskog dostojanstva, slobode, demokratije, jednakosti, vladavine prava i poštovanja ljudskih prava, uključujući i prava pripadnika manjina. Ove vrijednosti su zajedničke državama članicama u društvu u kojem preovlađuju pluralizam, nediskriminacija, tolerancija, pravda, solidarnost i ravnopravnost žena i muškaraca.⁵¹

Teško je ne uočiti sličnost između navedenog člana UEU i namjere autora Ugovora s jedne, i ustavnog patriotizma s druge strane. U skup osnovnih vrijednosti i prava, koji bi bili jezgro ustavnog patriotizma od stupanja Lisa-

⁴⁷ J. Habermas, *Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future of Europe*, *Praxis International* 12/1, 1992, pp. 1–19; Habermas, J., *The Divided West*, Polity Press, Cambridge, 2006, ch. 6, pp. 76–77.

⁴⁸ J. Habermas, *Citizenship and National Identity*, *op. cit.*, p. 37.

⁴⁹ J. Habermas, *Je li stvaranje evropskog identiteta nužno i moguće*, *Eseji o Europi*, Školska knjiga, Zagreb, 2008, p. 145; Uz to, vidjeti: Habermas, J., *The Divided West*, Polity, Cambridge, 2006, ch. 6.

⁵⁰ Preambula Ugovora uključivala je pozivanje na vjerske i kulturne izvore evropskog identiteta, što je izazvalo vatrene debate širom Unije. Ovaj segment, koji jasno pripada drugoj strategiji iz ovog rada, napušten je u Lisabonskom ugovoru.

⁵¹ Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union, Official Journal of the European Union, no. C 83, Article 2 TEU.

bonskog ugovora na snagu, svakako spada i *Povelja EU o osnovnim pravima* koja na osnovu člana 6 UEU ima istu pravnu snagu kao i Ugovor. Univerzalni principi i političke vrijednosti prevagnuli su nad zajedničkom evropskom kulturom kao aksiološkim podmetom evropskog ujedinjenja i okosnicom evropskog identiteta. Drugim riječima, ne može se prenasaglasiti dalekosežnost ovakvog pristupa kojim „nije pokušano da se ustoliči supstantivnu osobinu evropskog identiteta naglašavajući njegove specifičnosti ili istorijsko i duhovno nasljeđe, već su se odabrali oni organizacioni principi Unije koji su najrelevantniji za uspostavljanje pravednog i fer društva”⁵². Najzastupljenija kritika ovog argumenta bila je da patriotizam u svom klasičnom značenju⁵³ nema dovoljnu mobilizatorsku snagu da izazove identifikaciju i privrženost na nacionalnom ili nadnacionalnom nivou. Vjerujem da se u kritikama, međutim, previđa da ustavni patriotizam ne zahtijeva da politička kultura bude u potpunosti lišena etičkog sadržaja kako bi zadržala nepristrasnu distancu prema različitim formama života. Habermas bi odgovarao da „građani ustavna načela ne usvajaju kao apstraktan sadržaj, nego konkretno, na osnovi vlastite nacionalne povijesti”,⁵⁴ te da „ta načela moraju pronaći pristup gustom spletu povijesnih iskustava i pretpolitičkih vrijednosnih orijentacija kao sastavni dio liberalne kulture.”⁵⁵ Konačno, on tvrdi da, u načelu, nije nezamislivo očekivati da će preusmjerenje osjećanja pripadnosti građana u pravcu temeljnih principa sadržanih u političkoj kulturi i ustavnom okviru Unije riješiti ‘motivacijski jaz’ ili ‘jaz solidarnosti’ i omogućiti republikanizmu u Evropi da stoji na vlastitim nogama. Ono što uopšteno važi za postnacionalnu konstelaciju tim se prije odnosi na Evropsku uniju zbog njene uloge u amortizovanju nacionalizama država-članica.

Insistiranje EU na liberalnoj demokratiji, ljudskim pravima, tržišnoj ekonomiji, socijalnoj državi i očuvanju kulturnih različitosti – vrijednosti koje su postale njena *differentia specifica*, odista daje za pravo pretpostavci da se Unija kreće u pravcu ustavnog patriotizma na nadnacionalnom nivou. Svakako,

⁵² J. Lacroix, Does Europe Need Common Values? Habermas vs. Habermas, *European Journal of Political Theory*, Issue 8, No. 141, 2009, p. 148. Internet verzija teksta dostupna na: <http://ept.sagepub.com/cgi/content/abstract/8/2/141> (Pristupljeno: 16. III 2013)

⁵³ Jednostavno definisan kao: „ljubav prema političkim ustanovama i načinu života koji omogućuje zajedničku slobodu naroda, odnosno ljubav prema republici”. Izvor: M. Viroli, *For Love of Country – An Essay on Patriotism and Nationalism*. Oxford: Oxford University Press, 1995, p. 1.

⁵⁴ Habermas, J., *Ibid.*

⁵⁵ *Ibid.*

zemlja kandidat za članstvo ne može ni postati punopravni član, a da prethodno nije zadovoljila ove uslove.⁵⁶ Štoviše, institucionalizacija Habermasove koncepcije postnacionalne politike orijentisane na kulturu poštovanja najvišim normama zagwarantovanih prava može se 'čitati' u sekundarnom pravu i praksi institucija Evropske unije poput Evropske komisije, Evropskog parlamenta i Evropskog suda pravde. Ograničen opseg ovog rada nažalost ne dozvoljava da se ovim pitanjem detaljno pozabavimo. Ipak, ovdje bih posebno ukazao na pretorijansku ulogu Evropskog suda pravde koji je, od 1960-ih navodno koristio opšta načela prava EZ/EU kao alat za lančano vezivanje pojedinačnih slučajeva u duži slijed sa ciljem da na precedentan način utemelji doktrinu zaštite ljudskih prava kao paradigmu-vodilju svog odlučivanja. Autoritet Suda, kao najviše sudske instance u Uniji, da 'diktira' tumačenja i daje sadržaj apstraktnim odredbama prava EU⁵⁷ i njegova uloga u uspostavi suprematije i direktnog dejstva prava EU opšte je poznata. Međutim, pored navedenog, za našu temu je bitno i da Evropski sud osigurava postupnu konvergenciju različitih nacionalnih sudskih praksi i usmjerava ih u pravcu ustavnih načela i vrijednosti Unije, npr. posredstvom prejudicialnog postupka (čl. 267 UFEU), gdje se sudovi država članica imaju obratiti Evropskom sudu pravde u predmetima koji se odnose na tumačenje i valjanost prava EU.

Drugo, rodno mjesto postnacionalnog identiteta je evropska javna sfera. Habermas izričito tvrdi da se „politički identitet građana EU stvara kroz komunikativno djelovanje u nadnacionalnom javnom prostoru”⁵⁸. On smatra da je opšta javna rasprava o Ugovoru o ustavu (2000–2005) nagovjestila kako bi hipotetička rasprava o pravom evropskom ustavu bila sjeme evropske solidarnosti i kritičkog i refleksivnog preispitivanja nacionalne tradicije kod svakog od nas. Taj „ustavotvorni momenat”, nešto nalik na Bahtinovu „ontološku minu-

⁵⁶ Ovdje se, naravno, misli na Kopenhaške kriterijume za članstvo u EU: 1. Stabilnost demokratskih institucija, vladavina prava, poštovanje ljudskih prava i prava manjina; 2. Funkcionisanje tržišne privrede, dovoljno konkurentne da izdrži pritisak spoljne konkurencije i 3. Sposobnost da se preuzmu sve obaveze koje proizilaze iz članstva u EU, uključujući i sposobnost državne administracije da usvoji i sprovodi pravne tekovine EU (Aquis communautaire) u praksi. Vidjeti: European Council in Copenhagen, Conclusions of the Presidency, (21–22 June 1993, SN 180/1/93)

Dostupno na: http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/72921.pdf

⁵⁷ Cf. J. Habermas: *The theory of communicative action. Vol. 1: Reason and the rationalization of society*, Blackwell Publishing, Boston, 1984.

⁵⁸ Habermas, J., Je li stvaranje evropskog identiteta nužno i moguće, *Eseji o Evropi, op. cit.*, p. 148.

tu”,⁵⁹ bio bi istovremeno trenutak nastanka zajedničkog evropskog komunikativnog prostora i, posljedično, trenutak rođenja evropskog političkog identiteta. Dok su za autora tog scenarija neuspjeli referendumima u Francuskoj i Holandiji razlog za lamentiranje nad propuštenom šansom, za njegove kritičare⁶⁰ oni su dokaz za nemogućnost nastanka evropske javne sfere zbog lingvističkih i kulturnih razlika među Evropljanima.

Treće, konsolidovani evropski identitet i evropski državni projekat se međusobno osnažuju. Habermas je, prije i poslije svega, ipak evropski federalista. Ujedinjena javna sfera, o kojoj je prethodno ukratko bilo riječi, zapravo je sinonim za nikad stvoreni jedinstveni evropski *demos*. Prema Habermasovom i Deridinom tumačenju, on može nastati oko skupa normativnih, pa i kulturnih vrijednosti kojim bi se Evropa omeđila u odnosu na ostatak zapadnog svijeta, prvenstveno Sjedinjene Američke Države. Navodno, u taj skup spadaju sekularizam, posvećenost miru, primat društvene solidarnosti nad ličnom ostvarenošću, prevlast države nad tržištem, metoda skepsa u odnosu na razvoj tehnologije, svijest o paradoksima progresa, i odbacivanje prava jačeg u unutardržavnim i međunarodnim odnosima.⁶¹ Iako je kontekst iračkog rata imao snažan uticaj na autore, razočarava uočljivo Habermasovo okretanje supstantivnim odrednicama evropskog identiteta. Tim posljednjim obrtom, on se udaljio od prethodne teorije izgradnje identiteta na ničim predodređenoj diskurzivnoj osnovi koja se zaista nadavala kao evropska alternativa nacionalnim identitetima kao jedinim okvirima političkog i građanskog samorazumijevanja savremenog čovjeka.

5.

Vjerujem da prethodna tri argumenta ukratko zaokružuju Habermasov pristup evropskom političkom identitetu. Prvo, nastojao sam da pojasnim sve prednosti ustavnog patriotizma kao okvira za nastanak krovnog identiteta stanovnika Unije kao političkih agenasa. Tu još ima mjesta za dvije elementarne zaključne napomene.

Naprije, zašto *ustavni* patriotizam? Brojni kritičari i dalje ne prihvataju podobnost ovog koncepta jer negiraju da EU ima ustav. Smatram da bi se razina

⁵⁹ R. Knežević, *Politička kultura*, op. cit., p. 397.

⁶⁰ E. G.: D. Grimm, Which Constitution for Europe?, in: H. Siebert (ed.), *Quo Vadis Europe?*, Mohr (Siebeck), Tübingen 1997, pp. 3–9.

⁶¹ J. Habermas i J. Derrida, 15. veljače ili što povezuje Europljane, *Eseji o Europi*, Školska knjiga, Zagreb 2008, pp. 291–296.

rasprave unizila podsjećanjem na Veliku Britaniju i druge slučajeve političkih sistema bez pisanog ili kodifikovanog ustavnog teksta. Ovdje je uputnije skrenuti pažnju na novije doprinose tematici ustavnog identiteta. Mišel Rozenfeld identifikuje šest idealtipskih ustavnih modela, među kojima i Evropsku uniju kao model *transnacionalnog konstitucionalizma*⁶². On, dakle, EU svrstava kao ustavni model u punom smislu iako nije riječ o državi. Zatim, valja napomenuti da za Rozenfelda ustavni identitet nije identitet koji nastaje na osnovu ma kakvog ustava. Odnosno, činjenica da jedna zemlja ima ustav kao najviši pravni akt u formalno-pravnom smislu te riječi, ne znači još uvijek i da posjeduje ustavni identitet. *Mutatis mutandis*, to što je na referendumima 2005. godine odbačen *Ustavni nacrt* ne znači da Unija nema svoj ustavni identitet.⁶³ On nedvosmisleno živi zasnovan na izvorima prava EU i svakodnevnoj praksi višeslojne vladavine.

Najzad, zašto ustavni *patriotizam*? Zato što pozitivna vrijednosna i afektivna orijentacija prema univerzalnim vrijednostima koje zastupa Evropska unija omogućava da se svi građani EU identifikuju sa njenom višeslojnom vladavinom bez obzira na svoje partikularne koncepcije dobra. Istovremeno, taj kompleksni politički sistem nužno ne ugrožava „svijet života” raznolikih društava „kolonizujući” ih nekom isključivom i supstantivnom vizijom dobrog života. Iz svega do sada iznijetog, smatram da je strah koji izražavaju određeni autori o tome da je svaki patriotizam posredno agresivan i isključujući – neosnovan.⁶⁴ Prvo, treba razlikovati različite aberacije ove teorije kod Habermasa i njegovih nastavljača od njene ranije i osnovne postavke. Drugo, često se, sa pozicija dalje ljevice, ova teorija napada ne toliko zbog njenih spojnica koliko zbog opštijeg zazora od kolektivnih identiteta kao takvih.⁶⁵ Koncipiran kao izvor političkog identiteta, ustavni patriotizam u prvoj Habermasovoj varijanti u principu ne pati od partikularnih obilježja zbog kojih bi Unija djelovala isključujuće u pogledu uživanja i deliberacije o normativno poželjnim

⁶² M. Rosenfeld, 'The Problem of „Identity” in Constitution-Making and Constitutional Reform', Benjamin N. Cardozo School of Law, Jacob Burns Institute for Advanced Legal Studies, Working Paper No. 143, 2005, p. 5.

⁶³ *Ibid.*

⁶⁴ Tako se navodi da političke afilijacije nekad mogu da budu jednako isključujuće kao i etničke horizontalne veze, zbog čega se ustavni patriotizam ne razlikuje puno od liberalnog nacionalizma. Vidjeti: D. Kostakopoulou, 'Thick, Thin and Thinner Patriotisms: Is This All There Is?', u: *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 26, No. 1, 2006, pp. 73–106.

⁶⁵ Vidjeti Milerovu kritiku ove pozicije u: J. W. Müller, Three Objections to Constitutional Patriotism, 14 *Constellations*, 2007, pp. 195–198. Dostupno na: <http://www.princeton.edu/~jmueller/CP-Constellations-JWMueller-Proofs.pdf> (Pristupljeno: 11. VI 2013).

pravima i dužnostima ljudi u njoj, bilo spolja (prema neevropskim civilizacijama) ili iznutra (prema azilantima, migrantima itd.).

Iz prostog razloga što sam saglasan sa prvim argumentom u vezi sa ustavnim patriotizmom, njemu sam u prethodnom dijelu rada posvetio više pažnje. Zato će drugi i treći argument biti tačke u kojima se potraga za postnacionalnim identitetom u ovom radu razdvaja od Habermasove. Prvo, u slučaju evropske javne sfere i sam Habermas je svjestan da je ideja postojanja jedinstvenog demosa EU teško ostvariva čak i ako je on priželjkuje. Prije se može govoriti o transnacionalnoj javnoj sferi *in statu nascendi*⁶⁶, odnosno o *demosi*. Pored toga, ovakvo je stanje, sigurno, normativno poželjnije. Kako kaže Vajler – „Evropa „još uvijek” nije *demos* u organskom nacionalno-kulturnom smislu i to nikada ne treba da bude”.⁶⁷ Mnoštvo *demosi* i centara odlučivanja sprečava nametanje jednoobraznosti i jedinstva; na djelu je sklapanje savezništva oko zajedničkih projekata, razvijanje prakse saradnje, civilizovanog neslaganja i rješavanja sukoba; to stanje se može shvatiti kao polje nestabilnosti, ali i kao polje privlačnosti nove političke konfiguracije.⁶⁸ Nensi Frejzer smatra da bi ponovno trebalo da razmotrimo naše predstave o javnoj sferi za globalno doba i zalažemo se za institucionalne promjene koje bi javnu sferu vratile kao instrument demokratizacije (naime, ona tvrdi da se nacionalne javne sfere sve manje mogu „pohvaliti” time).⁶⁹ U odnosu na pitanje evropske javne sfere, četvorogodišnje iskustvo sa institutom *Evropske građanske inicijative* (EGI) i sve gušćom mrežom transnacionalnih mreža organizacija civilnog društva pokazuje da je vjerovatnije da će se evropski forum graditi kamen po kamen, a ne u jednom mahu u gotovo magičnom „ustavotvornom momentu”. Naime, za podnošenje legislativne inicijative putem ovog instrumenta direktne demokratije zahtijeva se čak milion potpisnika iz najmanje sedam država članica. Uz još neka propisana ograničenja, ovakvo rješenje iz Lisabosn-

⁶⁶ N. Fraser, *Transnationalizing the Public Sphere: On the Legitimacy and Efficacy of Public Opinion in a Post-Westphalian World*, S. Benhabib, I. Shapiro, D. Petranović, (ur.) u: *Identities, affiliations, and allegiances*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2007, pp. 45–67.

⁶⁷ J. H. H. Weiler, *To be a European Citizen – Eros and Civilization*, Working Paper Series in European Studies, Special Edition, University of Wisconsin, Madison, Spring 1998, Dostupno na: <http://aei.pitt.edu/8990/1/weiler.pdf>, (Pristupljeno: 08. III 2013), p. 35.

⁶⁸ D. Vujadinović, *Evropski politički identitet i Srbija*, u: Milan Podunavac (ur.), *Ustav i demokratija u procesu transformacije*, Fakultet političkih nauka i Udruženje za političke nauke Srbije, Beograd, 2011, p. 54.

⁶⁹ N. Fraser, *ibid.*

kog ugovora (čl. 11(4) UEU) i uredbe koja je uslijedila⁷⁰ podstaklo je da se javnom prostoru Unije intenziviraju kontakti i veze između ogromnog broja organizacija civilnog društva. Radeći na pripremi inicijativa, prikupljanju podrške i podizanju svijesti, ove organizacije grade gustu transnacionalnu mrežu civilnog društva. Predmeti kojima se bave inicijative se u načelu tiču najvećeg broja građana u svim državama članicama i one pokreću značajnu pažnju širom EU.⁷¹ Iako su predviđanja nezahvalna ovako rano, dosadašnje iskustvo sa EGI pruža osnov za oprezni optimizam u pogledu evropeizacije nacionalnih javnih sfera.

Do sada je pokazano da se Habermasova konstrukcija evropskog identiteta može kritikovati (a) s obzirom na pitanje *ostvarivosti* jer je sporna mogućnost da ustavotvorna deliberacija kao *deus ex machina* dovede do stvaranja jedinstvene javne sfere; i (b) s obzirom na pitanje *poželjnosti* da se ustavni patriotizam na taj način ustoliči kao okosnica identiteta koji bi mogao da se pretvori upravo u ono što se njime namjeravalo izbjeći. Dakle, posljednje pitanje na koje treba odgovoriti glasi: Ako je treća strategija neodgovarajuća, postoji li teorijski okvir koji bi ustavni patriotizam učinio ostvarivim i poželjnijim? Vjerujem da je, kako sam i najavio u uvodnom dijelu, socijalkonstruktivistički pristup evropskom identitetu u stanju da ponudi odgovor.

Postoje bar tri načina kako socijalkonstruktivizam doprinosi boljem razumijevanju identitetske dimenzije EU:

- objašnjava uzajamno konstitutivnu prirodu odnosa agenasa i struktura identifikacije;
- naglašava ulogu normi i vrijednosti u oblikovanju individualnih i kolektivnih identiteta;
- usredsrijeđenošću na komunikativne prakse, ističe kako je evropski identitet diskurzivno konstruisan i objašnjava proces u kojem akteri/agensi dolaze to tog identiteta.⁷²

Očigledna je tematska sličnost Habermasove teorije i socijalkonstruktivizma. Sam Habermas uvažava ovu podudarnost, konstatujući da je konstruk-

⁷⁰ Uredba EU br. 211/2011 usvojena u Evropskom parlamentu i Savjetu 11. II 2011. godine o građanskoj inicijativi, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2011:065:0001:0022:en:PDF> (Pristupljeno: 30. V 2013).

⁷¹ Za pregled dosadašnjih inicijativa, pogledati: B. Kaufman, *Active citizenship and Representation in Europe: Towards Transnational Democracy?*, Facts and Views, Around the European Year of Citizens, The Federal Department of Foreign Affairs, Switzerland, 2013, p. 18.

⁷² Cf. G. Delanty, and C. Rumford, *Rethinking Europe*, *op. cit.*, pp. 12–21; T. Risse, *Social Constructivism and European Integration*, in: A. Wiener and T. Diez (eds.), *European Integration Theory*, Oxford University Press, Oxford, 2004, p. 165–166.

tivizam pragmatски pogled na društvenu stvarnost demokratski organizovanu u diskurzivnom kontekstu.⁷³ Socijal-konstruktivisti kroz koncepciju „konstitutivnog efekta”⁷⁴ normi nude objašnjenje na koji način ustavni patriotizam EU može prerasti u izvorište evropskog identiteta. Društveni subjekti, individualni ili kolektivni, internalizuju norme koje oblikuju njihove identitete. Baš je zato ovaj aktuelni pristup evropskom identitetu veoma plodotvoran.

Objašnjeno je kako treća strategija pada kada se suoči sa činjenicom političke i kulturne, individualne i kolektivne „nesavladive različitosti”. Tako, iako evropski identitet može samo da opstane i razvija se kao politički identitet, proces njegovog razvoja nije jednosmjernan i jednoličan kako bi Habermas htio. Evropski politički identitet formiran oko normi oličenih u ustavnoj arhitekturi Unije ne može sa jednakim uspjehom biti korektiv etnokulturnim formama samoidentifikacije u svim djelovima kontinenta. Mada smo već zaključili da Habermas ukazuje na diskurzivnu procesualnost izgradnje evropskog identiteta, socijal-konstruktivisti, a među njima posebno Tomas Ris, mnogo iznijansiranije prikazuju taj proces i, što je još važnije, empirijski ga dokazuju.⁷⁵ Tako Ris pokazuje da u stvarnom političkom polju kosmopolitski i nesupstantivni evropski identitet ne potiskuje pretpolitičko samorazumijevanje pojedinaca frontalno. Evropski politički identitet zapravo postoji u leguri sa nacionalnim kulturnim identitetom. Iako su analitički razdvojeni oni se međusobno ovičavaju i ograničavaju, podsjećajući tako na „mramornu tortu”.⁷⁶ Vjerujem da takav model vijerno opisuje suodnos „tankog” evropskog i „punog” nacionalnog identiteta. Ovakav model identiteta se sasvim uklapa u konstruktivističko insistiranje na međusobnoj uslovljenosti onoga što smo u drugom dijelu rada nazvali političkim djelovanjem s jedne i političkim ustanovama s druge strane. Pored objašnjenog uticaja normi na ponašanje, „konstitutivni efekat”, budući da je dvosmjernan, podrazumijeva da i pojedinci kao agensi u kojima se, kod svakog na autentičan način, mire i amalgamiraju distinktni nacionalni i postnacionalni identiteti. Iz interakcija agenasa koji dje-

⁷³ Cf. J. Habermas, *Realism after the linguistic-pragmatic turn*, in G. Delanty and P. Strydom (eds.): *Philosophies of Social Science: Classic and Contemporary Readings*, Open University Press, Buckingham, 2003.

⁷⁴ I. Bache, S. George, *Politics in the European Union*, Second Edition, Oxford University Press, Oxford, 2006, p. 43.

⁷⁵ Ris koristi anketna istraživanja, među kojima takođe Eurobarometar, da bi dokazao da se većina Evropljana u isto vrijeme, a u različitoj mjeri, identifikuje i s Unijom i sa pripadajućom nacionalnom državom.

⁷⁶ T. Risse, *A Community of Europeans? Transnational Identities and Public Spheres*, Cornell University Press, Ithaca, NY 2010, p. 25.

luju u javnoj sferi kao rezultanta javlja se uticaj na političke ustanove EU za i protiv njenih postojećih politika izgradnje identiteta, s manjom ili većom podrškom za njeno djelovanje.

Pored ove originalne koncepcije evropskog identiteta, Ris daje rješenje za *probleme ostvarivosti* postnacionalnog identiteta u EU. Naime, za razliku od Habermasa, Ris ne dijeli javni prostor EU na podržavaoce nacionalnog ili postnacionalnog modela. Umjesto toga, Ris smatra da je za igradnju zajedničkog identiteta važnija primjetna (tematska) konvergencija debata, referentnih okvira i prekograničnog komuniciranja u Evropi. Izgledi za očvršćavanje evropskog identiteta rastu sa pojavom „transnacionalne komunikativne zajednice u kojoj (a) i evropski i drugi (nacionalni) „glasnogovornici” redovno učestvuju u prekograničnim raspravama; (b) u kojoj se „glasnogovornici” i njihova publika (javno mnjenje) sve više međusobno prepoznaju kao legitimni učesnici u transnacionalnom diskursu; u kojem se teme ovih rasprava sve više prikazuju i prihvataju kao zajednički evropski problemi.⁷⁷ Sada je jasno da je skorašnji razvoj EGI-ja sasvim kongruentan ovim predviđanjima. Konačno, ono što postnacionalni identitet u ovom radu čini realnijim jeste Risovo shvatanje evropeizacije javne sfere. On takođe Habermasovu nadu u evropsku javnu sferu kao *demos* zamjenjuje idejom razvoja evropskog političkog identiteta kroz postupnu evropeizaciju nacionalnih javnih sfera.⁷⁸ Tako na mjesto projekta treće strategije dolazi realan i vjerovatno dugotrajni process izgradnje identiteta i to prvenstveno „odozdo”. Na kraju, ovako formiran identitet, iako teorijski neprivačniji od prvobitne treće strategije, djeluje *poželjnije* jer podrazumijeva koegzistenciju svih postojećih načina samorazumijevanja. Poštovanje mnogostrukosti identiteta sa kojim je i počelo ovo istraživanje zahtjev je koji omogućuje da se ustavni patriotizam ne pretvori u svoju suprotnost na gore pokazan način.

Na samom kraju, da bi patriotizam zaista imao mobilizacijsku snagu, potrebno je da se Unija dokaže kao čuvar prava i sloboda koje štiti u Ugovoru i Povelji kad god se pokaže da se one krše u državama-članicama.

⁷⁷ T. Risse, *ibid.*, p. 166.

⁷⁸ *Ibid.*, p. 174.

LITERATURA

- [1] Arendt, H., *Izvori totalitarizma*, Feministička izdavačka kuća, Beograd, 1998.
- [2] Bache, I., George, S., *Politics in the European Union*, Second Edition, Oxford University Press, Oxford, 2006.
- [3] Bajner, R., Hana Arent i nacionalizam, Daša Duhaček i Obrad Savić (ur.), *Zatočenici zla: Zaveštanje Hane Arendt*, Beogradski krug, Ženske studije, Beograd, 2002.
- [4] Bauman, Z., *Identity*, Polity Press, Cambridge, 2004.
- [5] Bottici, C., Myths of Europe: A Theoretical Approach, *Journal of Educational Media, Memory, and Society*, Volume 1, Number 2, Autumn, 2009.
- [6] Brubaker, R. and Cooper, F., Beyond „identity”, *Theory and Society* 29, 2000.
- [7] Castells, M., *The Rise of the Network State, Volume 1: The Information Age*, Blackwell, Oxford 1996.
- [8] Cerutti, F., Political Identity of the Europeans, Thesis Eleven 2003, N. 72.
- [9] Checkel, J. T. and Katzenstein, P. J. (ed.), *European identity*, Cambridge, 2009.
- [10] Delanty, G., Rumford, C., *Rethinking Europe: Social Theory and the Implications of Europeanization*, Routledge, London, 2005.
- [11] Dinan, D., *Menjanje Evrope – Istorija Evropske unije*, Službeni glasnik, Beograd, 2010.
- [12] Follesdal, A., Normative Political Theory and the European Union, *Handbook of European Union Politics*. K. E. Jorgensen, M. A. Pollack & B. Rosamund (eds.), Sage, London, 2007.
- [13] Fraser, N., Transnationalizing the Public Sphere: On the Legitimacy and Efficacy of Public Opinion in a Post-Westphalian World, Benhabib, Seyla; Shapiro, Ian; Petranović, Danilo (ed.) u: *Identities, affiliations, and allegiances*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2007.
- [14] Gelner, E., *Nacije i nacionalizam*, Matica Srpska, Novi Sad, 1997.
- [15] Grimm, D., Which Constitution for Europe?, in: H. Siebert (ed.), *Quo Vadis Europe?*, Mohr (Siebeck), Tübingen, 1997.
- [16] Habermas, J., *The Liberating Power of Symbols: Philosophical Essays*, Dew, P. (Preveo na engleski), MIT Press, Cambridge, 2001.
- [17] Habermas, J., Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future of Europe, *Praxis International* 12/1, 1992.
- [18] Habermas, J., *Eseji o Evropi*, Školska knjiga, Zagreb, 2008.
- [19] Habermas, J., *Postnacionalna konstelacija, Politički eseji*, Otkrovenje, Beograd, 2002.
- [20] Habermas, J., Realism after the linguistic-pragmatic turn, in G. Delanty and P. Strydom (eds.): *Philosophies of Social Science: Classic and Contemporary Readings*, Open University Press, Buckingham, 2003.
- [21] Habermas, J., *The Divided West*, Polity Press, Cambridge, 2006.
- [22] Habermas, J., *The theory of communicative action. Vol. 1: Reason and the rationalization of society*, Blackwell Publishing, Boston, 1984.
- [23] Kaufman, B., *Active citizenship and Representation in Europe: Towards Transnational Democracy?*, Facts and Views, Around the European Year of Citizens, The Federal Department of Foreign Affairs, Switzerland, 2013.
- [24] Knežević, R., *Politička kultura*, CANU, Podgorica, 2012.
- [25] Kostakopoulou, D., „Thick, Thin and Thinner Patriotisms: Is This All There Is?”, in: *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 26, No. 1, 2006.
- [26] Lacroix, J., Does Europe Need Common Values? Habermas vs. Habermas, *European Journal of Political Theory*, Issue 8, No. 141, 2009.

- [27] Lorenzo, E., *Razočarana Evropa: Prilozi za jednu evropsku mitologiju*, Biblioteka Arhipelag, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011.
- [28] Mitrany, D., *The Functional Theory of Politics*, London, 1974.
- [29] Morin, E., *Kako misliti Evropu*, Svjetlost, Sarajevo, 1989.
- [30] Müller, J. W., On the Origins of Constitutional Patriotism in: Primoratz, I., and Pavković, A. (eds.) *Identity, Self-determination and Secession*, Aldershot: Ashgate Publishing, 2006.
- [31] Müller, J. W., Three Objections to Constitutional Patriotism, 14 *Constelations*, 2007.
- [32] Parekh, B., *Nova politika identiteta*, Politička kultura, Zagreb, 2008.
- [33] Podunavac, M. (ur.), *Ustav i demokratija u procesu transformacije*, Fakultet političkih nauka i Udruženje za političke nauke Srbije, Beograd, 2011.
- [34] Radaelli, C. M., 'Whither Europeanization? Concept Stretching and Substantive Change', *European Integration online Papers* 4, 2000.
- [35] Ravlić, S., *Svjetovi ideologije, CID i Politička kultura*, Podgorica i Zagreb, 2013.
- [36] Renan, E., *Qu'est-ce qu'une Nation?*, Calmann-Levy, Paris, 1882.
- [37] Risse, T., *A Community of Europeans? Transnational Identities and Public Spheres*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 2010.
- [38] Risse, T., Social Constructivism and European Integration, in: A. Wiener and T. Diez (eds.), *European Integration Theory*, Oxford University Press, Oxford, 2004.
- [39] Rosenfeld, M., 'The Problem of „Identity” in Constitution-Making and Constitutional Reform', Benjamin N. Cardozo School of Law, Jacob Burns Institute for Advanced Legal Studies, Working Paper No. 143, 2005.
- [40] Ruano-Borbalan, Ž., *Izgradnja identiteta, Identitet (i) – Pojedinac, grupa, društvo*, Clio, Beograd, 2009.
- [41] T. Majer, *Identitet Evrope: Jedinstvena duša Evropske unije*, Albratos plus / Službeni glasnik, Beograd, 2009.
- [42] Viroli, M., *For Love of Country – An Essay on Patriotism and Nationalism*. Oxford: Oxford University Press, 1995.
- [43] Walkenhorst, H., Constructing the European identity – Trap or gap? European integration between Community-building and Path-dependency, *Limerick Papers in Politics and Public Administration* 2008, No. 1.
- [44] Walzer, M., *Thick and Thin: Moral Argument at Home and Abroad*, Notre Dame University Press, Notre Dame, 1994.
- [45] Weiler, J. H. H., *To be a European Citizen – Eros and Civilization*, Working Paper Series in European Studies, Special Edition, University of Wisconsin, Madison, Spring 1998.

INTERNET IZVORI

- [46] Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union, Official Journal of the European Union, no. C 83, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:12012E/TXT:EN:PDF>
- [47] European Council in Copenhagen, Conclusions of the Presidency (21–22 June 1993, SN 180/1/93), dostupno na: http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/72921.pdf
- [48] Eurobarometer 78, Public Opinion in the EU – Autumn 2012. Dostupno na: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb78/eb78_first_en.pdf

- [49] Povelja o evropskom identitetu, dostupna na: http://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/02798dc9-9c69-4b7d-b2c9-f03a8db7da32/publishable_en.pdf
- [50] Tindemansov izvještaj, dostupan na: <http://www.fransamalingvongeousau.com/documents/cw/CH1/13.pdf>
- [51] Uredba EU br. 211/2011 usvojena u Evropskom parlamentu i Savjetu 11. II 2011. godine o građanskoj inicijativi, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2011:065:0001:0022:en:PDF>

Petar MARKOVIĆ

EUROPEANIZATION OF EUROPE:
A QUEST FOR A POSTNATIONAL POLITICAL IDENTITY

Summary

The lingering process of European integration, as difficult as it has been, has proven to be more achievable than that of elevating the Europeans' self-perception to the level of identifying themselves with the polity that overarches the Member States. This paper endeavors to discuss the distinctive nature of the forging controversial political identity of the European Union's citizens. The author emphasizes the centrality of this topic in the area of political theory and European studies as the sense of one's political belonging is crucial for the political allegiance and obligations pertaining to their respectful community. This thin political identity has been evolving against the background of a plethora of resilient national identities, mythologies and cultures. As the paper will attempt to show, the challenges to foster a European identity do not only lay in the sui generis character of the Union, but also in the limited scope of strategies applied in its formation thus far. In this context, the notion of „constitutional patriotism” is analysed. The paper concludes with the a proposition of a conceptualization of a political identity that, while stemming from the Habermasian tradition, also explores other avenues of achieving an „experimental identity” through recognition, participation, and accommodation of multiple identities in the post-Lisbon European democracy.

Key words: political identity, postnational constellation, constitutional patriotism, identity strategies